

TÜRK MUHAFAZAKÂRLIĞI VE KAPİTALİZM İLİŞKİSİ ÜZERİNE: ÜÇ PORTRÖ Mehmet PARLAK¹*Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 04.12.2022 Makale Kabul Tarihi / Accepted: 19.12.2022**Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Info: Research Article**Atf / Cite: Parlak, M.(2023). Türk muhafazakârlığı ve kapitalizm ilişkisi üzerine: Üç portre, International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences, 6(1), 11-21.***Özet**

Bu çalışmada, Türk Muhafazakârlığı ile kapitalizm arasındaki ilişki, muhafazakâr ideolojiye mensup üç münevver üzerinden incelenecektir. Türk Muhafazakârlığı bünyesinde farklı "entelektüel-ideolojik" damarları temsil eden F.Sabri Ülgener, Mümtaz Turhan ve Nurettin Topçu'nun kapitalizme yönelik görüşleri üzerinden yapılacak bir değerlendirme ile Türk muhafazakârlığının kapitalizm konusundaki zihni koordinatlarının ortaya konması amaçlanmaktadır. F. Sabri Ülgener, çalışmalarında kapitalizmin zihniyet analizine yoğunlaşırken; Mümtaz Turhan, geliştirdiği "topyekûn kalkınma" yaklaşımı çerçevesinde, planlı bir kapitalist gelişim modeli ortaya koyar. Nurettin Topçu ise, sahip olduğu keskin kapitalizm karşıtı tutumu dolayısıyla, kapitalist iktisadi sistemin aşılmasını önerir. Kapitalizm bahsinde, birbirinden oldukça farklı fikirlere sahip anılan üç münevveri ortak bir ideolojik zeminde buluşturan temel öge ise, sahip oldukları "kültüralist" perspektiftir. Söz konusu perspektif, Türk muhafazakârlığının kapitalizm kavrayışını "ekonomi-politik" yerine "kültürel-politik" düzlem üzerine inşa etmesinin temel dinamiğini oluşturur. Ayrıca, çalışmada ana akım Türk muhafazakârlığı ile kapitalizm arasındaki ilişkinin genel olarak Batı muhafazakârlığı ile paralel bir seyir izlediği hususunun altı çizilecektir. Nurettin Topçu'nun muhafazakâr ideoloji içerisinde temsil ettiği damar ise, bu noktada bir istisna oluşturur.

Anahtar Kelimeler: Muhafazakârlık, Türk Muhafazakârlığı, Kapitalizm.

**ON THE RELATIONSHIP OF TURKISH CONSERVATISM AND CAPITALISM:
THREE PORTRAITS****Abstract**

In this study, the relationship between Turkish Conservatism and capitalism is examined through three intellectuals who belong to conservative ideology. With an evaluation of F. Sabri Ülgener, Mümtaz Turhan and Nurettin Topçu, who represent different "intellectual-ideological" veins within Turkish conservatism, it is aimed to reveal the mental coordinates of Turkish conservatism on capitalism. While F. Sabri Ülgener focuses on the mentality analysis of capitalism in his works, Mümtaz Turhan puts forward a planned capitalist development model within the framework of the "total development" approach he developed. Nurettin Topçu, on the other hand, suggests overcoming the capitalist economic system due to his sharp anti-capitalist stance. The main element that brings together the three intellectuals, who have very different ideas on the subject of capitalism, on a common ideological ground, is their "culturalist" perspective. This perspective is the main reason why Turkish conservatism builds its understanding of capitalism on the "cultural-political" plane rather than an "economic-political" one. Additionally, it will be underlined in the study that the relationship between mainstream Turkish conservatism and capitalism generally follows a parallel course to that of Western conservatism. The vein represented by Nurettin Topçu in conservative ideology, is an exception at this point.

Keywords: Conservatism, Turkish Conservatism, Capitalism.

¹Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ABD, mparlak1905@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9811-3254.

1. Giriş

Tarihsel olarak, muhafazakâr ideoloji ile kapitalizm arasında “gerilimli” ve “değişken” bir ilişki söz konusudur. Batı muhafazakârlığı içerisinde, uzunca bir dönem kapitalizm karşıtı bir damar var olmuştur. Erken dönem Batı muhafazakârlığında görülen söz konusu anti-kapitalist siyasal tutumun kökeninde ise -Marksizm’deki “maddi” argümanların aksine- ağırlıklı olarak “kültürel” faktörler rol oynar. Bu noktada muhafazakârlık, kapitalizmin gelişimiyle birlikte doludizgin gelişen iktisadi sahanın kültür alanı üzerindeki yıkıcı etkisini izale etmeye yönelik temel bir itirazı gündeme getirir. Özellikle, muhafazakâr ideoloji kapitalizmin “organik toplum” anlayışında yarattığı tahribattan oldukça rahatsızdır. Bu bağlamda, Batı muhafazakârlığının kapitalizm karşıtı refleksinin temelinde, “eski günlere dönüş özlemi” nin yattığı söylenebilir. Robert Nisbet’in de vurguladığı gibi, “Fransız Devrimi ve Aydınlanma kadar, esas olarak İngiltere’de sahneye çıkan yeni ekonomik yaşam biçimleri de Burke, Bonald, Hegel ve Donoso Y. Cortes gibi düşünürlerin koyu gelenekselciliğine aykırı düşüyordu” (Nisbet, 2014: 115).

Bununla birlikte, 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyasal, ekonomik ve sosyal alanda yaşanan değişim ve dönüşümler, Batı muhafazakârlığının kapitalizme ilişkin görüşlerini revize etmesini gündeme getirir. Bu dönemde, kapitalizme kıyasla daha ciddi bir tehdit olarak beliren “sosyalist tehlike”, mücadele edilmesi gereken öncelikli alan haline gelmiş ve bu suretle, kapitalizm konusu “tali” bir mesele haline dönüşür. Bu çerçevede, Batı muhafazakarlığı kapitalizmi tümüyle reddeden nostaljik yaklaşımını terk ederek; dönemin şartlarıyla daha uyumlu bir “üçüncü yol” arayışına yönelir (Beneton, 2011: 91-99). Muhafazakârlığın bu “esnek” ve “pragmatik” yapısı, ileride liberalizmle gerçekleştireceği ideolojik eklemlenmenin de habercisi niteliğindedir. Nitekim 20. Yüzyıl, kapitalizmin muhafazakârlarca çok daha az sorgulandığı bir dönemi ifade eder. Hatta Batı dünyasında 1980 sonrası yaşanan “Yeni-Sağ” tecrübesi, muhafazakârlığın ekonomik liberalizmin sözcülüğüne soyunacağı bir süreci tetikleyecektir.

Batı’daki gelişim çizgisinden oldukça farklı bir tarihsel gelişim seyri izleyen Türk muhafazakârlığında ise, Batı’da olduğu şekliyle keskin bir kapitalizm karşıtlığına “genellikle” rastlanmaz. Batılı muadilleriyle kıyaslandığında oldukça genç bir siyasal ideoloji olan Türk muhafazakârlığı, bu türden bir tarihsel tecrübeye sahip değildir. Cumhuriyet İnkılabları’nın toplumsal bünyede yarattığı rahatsızlıkları törpülemek iddiasıyla ortaya çıkan Türk muhafazakârlığının öncü isimleri, genellikle “kültür” ve “edebiyat” çevrelerine mensuptur. Birer teorisyen olmaktan ziyade, aktüel sorunlara “pratik” çözümler üretme çabasındaki Türk muhafazakâr entelijansiyasının kapitalizm üzerine geliştirdiği argümanların ise, genellikle kültürel-politik düzlem ile sınırlı kaldığı söylenebilir (Vural, 2011: 171; Taşkın, 2013: 50). Bu bakımdan, Türk muhafazakârlığında “derinlikli” ve “bütüncül” kapitalizm tahlillerine girişen münevver sayısının mütevazı düzeyde olduğunu belirtmek mümkündür.

Çalışmada görüşleri incelenecek üç isim, Sabri Ülgener, Mümtaz Turhan ve Nurettin Topçu ise, kapitalizme yönelik geliştirdikleri etraflı yaklaşımlar ile bu bağlamdaki “istisna”lar arasında yer alır. Türk muhafazakârlığı içerisinde sırasıyla, “liberal”, “milliyetçi” ve “devrimci” damarları temsil eden anılan münevverler, kapitalizm üzerine yoğun tartışmalarının yürütüldüğü Soğuk Savaş döneminde, bu alanda akademik kalibresi yüksek fikirler serdeden yazarlar olarak öne çıkar. Bu üç münevver, kapitalizmi ele alma biçimleri ve vardıkları sonuçlar bakımından da, Türk muhafazakârlığı içerisinde farklı kutupları temsil eder.

2. F. Sabri Ülgener: “Kapitalizmin Açıklanması”

Sabri Ülgener, Osmanlı-Türk Tarihi’ni incelediği çalışmalarında bir zihniyet analizine girişerek Türk toplumunda kapitalizmin neden gelişemediğini açıklamaya girişir. Türk Sağı bakımından

Ülgener'in önemi, kapitalizm ile Osmanlı-Türk toplumu arasındaki ilişkiyi kuramsal açıdan ciddi bir biçimde ele alan öncü münevverlerden biri olmasında yatar. Aynı zamanda Ülgener, 1960'larla birlikte Türk entelijansiyasında bu alanda yoğunlaşacak tartışmaları daha erken bir dönemde gündeme getiren bir düşünür olarak da dikkat çeker. Bilindiği gibi, 1960'lı yıllar özellikle Türk Solu'nun -"Asya Tipi Üretim Tarzı" (ATÜT) ve "Feodalite" tezleri çerçevesinde- Osmanlı-Türk toplumu ve iktisat yapısına yönelik entelektüel ilgisinin arttığı bir periyodu ifade eder (Sencer, 1973; Divitçioğlu, 2015).

Sabri Ülgener, kapitalizmin oluşum ve gelişim sürecini ele aldığı yaklaşımında, siyasal ve ekonomik faktörlere ikinci dereceden yer verirken; daha ziyade insan unsurunu öne çıkarır. Hiç şüphesiz, kapitalizmin ortaya çıkışında tarihsel, siyasal, ekonomik vb. etkenler büyük rol oynamaktadır. Ancak Ülgener'e göre, sayılan tüm maddi faktörlerin başka bir coğrafyada bir araya gelmesi, otomatikman kapitalist bir iktisadi düzene yol açmaz. Dolayısıyla, kapitalizm salt maddi unsurların bir araya gelmesine indirgenemeyecek kadar karmaşık bir mahiyet arz eder. Bu noktada, anılan maddi unsurları bir araya getiren ve bir ölçüde bu unsurlar arasında bir çimento işlevi gören asıl faktör, insan unsurudur. "Rasyonel insan"ın ürettiği bir sistem olarak kapitalizm, öte yandan, bu insanı çepeçevre kuşatan bir niteliğe de sahiptir. Bu bakımdan kapitalizm, sadece bir ekonomik düzene karşılık gelmez; aynı zamanda, bir yaşam biçimini de yansıtır (Ortaköy, 2014:95).

Sabri Ülgener, Türkiye'de kapitalizmin gelişimi üzerine ortaya koyduğu yaklaşımında, MaxWeber ve Werner Sombart'ın metodolojisini takip eder. "Alman Tarih Okulu"nun "anlamacı/ yorumlayıcı" yaklaşımının ürünü olan bu tercih, aynı zamanda, Durkheim-Gökalp çizgisinin karşısındaki kutbu temsil eder. Ülgener'in bu kapsamda yaptığı çalışmaların ana teması, Osmanlı- Türk toplumunda kapitalistleşme sürecinin aksayan boyutlarını tarihsel-kültürel faktörler çerçevesinde açıklamaktır. Bu yönüyle düşünür, Weber'in Protestan ahlakı ile kapitalizm arasında kurduğu ilişkiye benzer bir yaklaşımı Osmanlı-Türk toplumu açısından geliştirmeye çalışır. Ülgener'den iktibas edilen aşağıdaki satırlar, Osmanlı'dan tevarüs edilen sosyo-kültürel yapının bu topraklarda kapitalizmin gelişmesinin önünde nasıl engel teşkil ettiğini ortaya koyar (2006:9):

"Batıda yeni zamanlar diye adlandırılan ve gerçekten de bütün hayat sahalarında yenilenme ile beraber yürüyen devir bizde Ortaçağ değerlerine dönüş (Ortaçağlaşma) karakterini taşıyor: Her şeyden önce, parlak bir ticaret devrinin sonu Teşebbüs formlarında yer alan 'esnaflaşma'; değer anlayışında da aynı suretle kapanma ve katılma; en küçük bir yeniliğe göz yummayan meslek ve sanat taassubu (gelenekçilik)... Nihayet feodal hayatın asırdan asra aktardığı ağalık ve efendilik suuru. Bol tüketimin, hele görünüş ve gösterişin çekici etkisinden hiçbir zaman uzak kalmamakla beraber, kendini gündelik iktisadi kaygıların üstünde göstermeye alışık, üretimi ve değer yaratmayı kendinden başkalarının sırtına yüklenmiş görmek isteyen zihniyet! Hepsi de Batı Avrupa'da 15 ve 16. Yüzyıllardan beri tarihe mal olduğu halde bizde birçok tarafları örülenmeden 'Yeni Zamanlar'a devredilmiş 'Ortaçağ' değerlerinden başka şeyler değil!"

Sabri Ülgener'den alınan yukarıdaki pasaj, kabaca Osmanlı-Türk toplumunun iktisadi zihniyetini yansıtır. Bu noktada Ülgener, metodolojisinin yanı sıra, izah tarzı bakımından da belirli ölçülerde Weber'in yaklaşımını takip eder. Bryan S. Turner'ın da belirttiği üzere Weber, bir dini-sosyolojik olgu olarak, Batı'da kapitalizme ve rasyonalizme temel sağlayan Protestanlık türünden geleneklere İslam toplumlarında rastlanmadığını; genellikle, fetih ekonomisine dayalı İslam toplumlarının bünyesindeki "kaderci-çileci" nitelikteki tasavvuf anlayışının ise, bu toplumlarda kapitalizmin gelişmesine set çeken temel bir dinamik olduğunu iddia eder. Dolayısıyla, Weber, Batı'dan oldukça farklı dini-sosyolojik karakteristiğe sahip İslam toplumlarında, bu bağlamda, kapitalizmin ve piyasa ekonomisinin gelişemediğini vurgular (Turner, 1991).

Sabri Ülgener, *ortaçağlaşma* ve *esnaflaşma* kavramları ekseninde, Weberci bir izah tarzı geliştirse de; Weber'in İslam toplumlarına yönelik söz konusu yaklaşımını "şematik" ve "indirgemeci" bulur. Bu kapsamda Ülgener, Weber'in ortaya koyduğu görüşlerin tüm İslam toplumlarına ve tüm İslam

tarihine teşmil edilemeyeceğini savunur. Yazara göre, Weber'in İslam toplumlarına ilişkin anılan tespitleri belirli ölçüde doğru olmakla birlikte; bu tespitler tarihsel pratikten öte bir anlam taşımaz. Düşünürün ısrarla vurguladığı üzere, genelde İslam toplumlarında ve özelde ise Osmanlı-Türk toplumunda kapitalizmin kökleşmemesinin temelinde, İslam'ın bizatihi kendisi değil; tarihin belli kesitlerinde İslam dininin yanlış yorumlanması yatar. Ülgener, İslam'ın asıl kaynaklarında akla, bireye, çalışmaya ve ticarete önem veren vurgusunun, İslam toplumlarında kapitalizmin gelişmesine uygun bir zemin sunduğunu belirtir. Bu noktada düşünür, Weber'in İslam'ın özü ile Müslüman pratikleri arasındaki farkı ıskaladığını düşünür (Yılmaz, 2013a:507). Bununla birlikte - tıpkı Weber gibi- Ülgener de, İslam toplumlarında dinin özüyle bağdaşmayan “çileci-kadercî” tasavvufî ekol ve yaklaşımların varlığına dikkat çeker. Ülgener, İslam'ın özünden sapmayı şu sözlerle dile getirir (2006:124):

“İlk İslam telakkisi, hiç şüphe yok ki, ferdi devamlı bir kış ve cihad misyonu ile yeryüzüne dağılma ve yayılmaya teşvik eden sözler ve fikirler ile doludur. Ancak tasavvufîla beraber ve bahusus ona muvazi olarak şehirlerin esnaflaşmasından beri, bu dinamik ve hareketli hayat anlayışı yer ve yurt değiştirmekten hoşlanmayan sabırlı ve mütevekkil bir atalet felsefesine çevrilmiş bulunmaktadır.”

Buna karşın, kendisi de tasavvuf geleneğine yakın bir isim olan Ülgener, bu bağlamda, İslam'ın çeşitli yorum biçimleri anlamını taşıyan tasavvufî yaklaşımların tümünü değil; “Bâtını” anlayış ekseninde şekillenen tasavvufî ekolleri hedef alır. Buna göre, Osmanlı-Türk toplumunda kapitalizmin gelişmesine engel teşkil eden tasavvufî telakkisi, genellikle Bâtını şemsiye kapsamındaki tasavvufî anlayışlardan kaynaklanır. Buna mukabil Ülgener, bir başka tasavvufî yorum olan “Melamilik”e ise, oldukça olumlu bakar. Her ne kadar, günümüz Melamilik'inin özü zedelenmiş olsa da, bu fırkanın “ihya” edilerek toplumda geniş bir kabul görmesinin temini, Türkiye’de kapitalizmin gelişimi bakımından elverişli bir zihni temel sağlayacaktır (Ülgener, 2019: 1). Böylece Türk-İslam toplumunda, “aktif-asketik” din anlayışı “pasif-mistik” din yorumu karşısında yeniden hâkimiyet kazanacaktır. Bu açıdan Melamilik, adeta “Kalvinizm”in Anadolu coğrafyasındaki karşılığı olarak görülmelidir (Ortaköy, 2014:128-136).

Sabri Ülgener'in yukarıda özetlenen görüşlerinin bir değerlendirmesini yapan A. Güner Sayar, aradan geçen yılların hocasının görüşlerini teyit ettiğini belirtir. Özellikle, Ülgener'e referansla Osmanlı'dan miras kalan birey tipine vurguda bulunan Sayar, bu birey'in *savruk* ve *adamsendeci* tavrının belirli ölçülerde toplumda hala hüküm sürdüğü noktasının altını çizer. Buna göre, Tanzimat öncesi dönemlerin “mono-blok” eşya ve dünya algısı yaşanan dış etkiler sonucu Osmanlı bürokrasisi ve aydını üzerinde bir etki yapmış olsa da; geniş toplum kesimlerinin iktisadî zihniyetinde anlamlı değişikliklere yol açmamıştır. Muallim Naci'nin 1880'li yıllarda kaleme aldığı şu dizeler, Türkiye'ye miras kalan kapalı Osmanlı toplumunu yansıtır (Sayar, 2006: 11):

“Çıksın şu savma'adan zahidan, cihamı görün!

Nasıl güzel geçiyor âlemin zamanı görün!

Bilin betalet ü gayret nedir, ne hâsıl eder'

Bakin şimendifere, bir de kervanı görün!”

Sabri Ülgener'in Osmanlı-Türk toplumu ve kapitalizm ilişkisi üzerine serrettiği fikirler, aynı zamanda yazarın “ideal” bir iktisadî düzen olarak tasvir ettiği kapitalizmin bu coğrafyada nasıl kök budak salacağına yönelik bir arayışı da içerir. Çünkü düşünüre göre, bireyci rasyonel iktisat temelinde şekillenen kapitalizm, tarihin bu alanda vardığı “ileri aşama”yı ortaya koyar (Yılmaz, 2009: 485). Bu bağlamda, Ülgener, kaçınılmaz olarak nitelediği kapitalistleşme sürecini mutlak anlamıyla bir *dekadans* olarak nitelemez. Ülgener'in ahlak ve zihniyet vurgusu, kapitalizmin “zihniyet amilleri” nin değişmesi bakımından anlam kazanır. Buna göre, kapitalizm korunması değil, öncelikle anlaşılması gereken bir

süreçtir. Bu süreç iyi anlaşılırsa, değişmekte olan kapitalist gelişmeye yön vermek de mümkün olabilecektir (Bora, 2017: 370).

Sonuç olarak, Sabri Ülgener, kapitalizmin Türkiye’de tam olarak kök salmamasının nedenini, “rasyonel birey” tipi karşısında ‘gününü gün eden birey’in hâkim konumuna bağlar. Buna karşın Ülgener, toplumun “otantik İslami kökeni”nde bulunduğunu varsaydığı rasyonel birey zihniyeti dolayısıyla, geleceğe dair umudunu yitirmez. Düşünürün tahlillerinde siyasal-kültürel olan ile iktisadi olan arasında yaptığı ayırım, onun liberal-muhafazakâr bir çerçeve kapsamında ele alınmasını gerekli kılar (Yılmaz, 2009: 486). Bu bakımdan Ülgener, 1980 sonrası dönemde liberalizm ile muhafazakârlık arasında kurulacak terkinin erken bir habercisi sayılabilir.

3. Mümtaz Turhan: “Makul Kapitalizm”

Türk muhafazakârlığının öncü isimlerinden biri olarak kabul edilen Mümtaz Turhan, Soğuk Savaş döneminin konjonktürüne uygun olarak, “kalkınmacılık” anlayışı çerçevesinde bir ekonomi görüşü geliştirir ve kapitalizm konusundaki fikirlerini de bu doğrultuda şekillendirir. Bilindiği üzere, kalkınmacılık yaklaşımı, ideolojik bağlamını “Modernleşme Kuramı” ndan alır. Samuel Huntington, S.Martin Lipset ve W.Whitman Rostow gibi isimlerce geliştirilen Modernleşme Kuramı (Turan 2014: 463), gelişmekte olan ülkelerin kalkınma meselesini “teknik” bir konu olarak ele almasını va’z eder (Özalp 2017: 1208).

Mümtaz Turhan da, Türk Sağ’na egemen olan kültüralist perspektifi paylaşır. Buna göre, bir “nötr” ve “de-politize” alan olarak ekonomi, kültür sahasına kıyasla, siyasal/toplumsal hayat üzerinde sınırlı bir etkiye sahiptir (Serçe, 2019:205). Bununla birlikte, Turhan’ın Türk Sağ’ı açısından önemi, kalkınma meselesini kapsamlı ve sistematik bir biçimde ele almasında yatar. Genel olarak, keskin bir kapitalizm karşıtı tutumu bulunmayan Turhan’ın kalkınma anlayışı, “bilim” ve “teknik” in rehberliğinde kontrollü/planlı bir (makul) bir kapitalist gelişim çizgisine tekabül eder (Aygün, 2013; Demirel, 2012). Turhan, *Atatürk İlkeleri ve Kalkınma* adlı eserinde, konuyla ilgili görüşlerini şu şekilde ortaya koyar (1965: 144):

“Memleketi kalkındıracak her hakiki tedbir, vakit kaybettirir kaygısıyla itibar görmemiş, bu yüzden iki asır zarfında harcanan emek, para ve zaman, beklenen neticeyi vermemiştir. Makine ve fabrikadan evvel ilim ve teknik adamı, mektep ve üniversiteden önce öğretmen ve profesör, hastaneden evvel de doktor yetiştirmek fikri rağbet görmemiştir. Bunun sebebi, hep vakit kaybettirir endişesi olmuştur.”

Mümtaz Turhan, ekonomik kalkınma seferberliği sürecinde, “teknisyen” ve “uzmanlar” a merkezi bir rol biçer (1964; 2016; 2017). Bu yönüyle Turhan, Türk muhafazakâr modernleşme anlayışına “pozitivist” ve “sosyal mühendislikçi” öğeler katan bir isim olarak öne çıkar. Her ne kadar Turhan’ın düşünce sistematüğinde, din, maneviyat ve metafizik gibi temalar büyük önem arz etse de (Demirel, 2012: 232-233), ekonomik kalkınma alanında düşünürün söz konusu pozitivist perspektifi, Türk muhafazakâr modernleşmesine farklı bir açılım getirir. Murat Yılmaz, Turhan’ın içinde bulunduğu bu durumun bir çelişki sayılmaması gerektiğini; milli devlet ve milli kültür inşası problemiyle yüzleşen her münevver gibi, Turhan’ın da “kurucu” ve “sosyal mühendislikçi” bir yaklaşım benimsemesinin tabii karşılanması gerektiğini vurgular (2013b: 193).

Mümtaz Turhan’ın iktisadi kalkınmaya yönelik görüşleri, aslında düşünürün “topyekûn kültürel kalkınma” yaklaşımının bir bileşeni olarak okunabilir. Bu bağlamda, iktisadi kalkınmanın önemli veçhelerinden birisi, “eğitim” dir. Kalkınma davasının ancak iyi bir eğitim politikasıyla birlikte başarıya ulaşabileceğini vurgulayan Turhan, bununla birlikte, bu konuda seçici bir tutuma sahiptir. Örneğin, her ne pahasına olursa olsun örgün eğitimin yaygınlaştırılması, Turhan’ın mutlak manada desteklediği bir politika değildir. Nitekim düşünüre göre, Batı’da ortalama eğitim düzeyinin artması Batı

sanayileşmesinin ve iktisadi kalkınmasının bir sebebi değil; tersine sonucudur. Dolayısıyla, iktisadi kalkınma ile halkın ortalama eğitim düzeyi arasında var olduğu düşünülen pozitif korelasyon, aslında son derece tartışmalıdır. Bu bağlamda, Turhan'a göre, Türkiye'nin geri kalış sebebini halkın cehaletinde değil; bilakis, nitelik ve nicelik bakımından münevverinin yetersiz oluşunda aramak gerekir (2016: 79-84):

“Bizde ise, tahsil sistemi, bilgi diye verdiği bazı malumat kırıntılarına mukabil en bariz milli karakter vasıflarını tahrip eder: Verimsiz de olsa halk çalışkandır, münevver tembelliği öğrenir; halk şayanı hayret derecede bedeni mukavemete sahiptir, münevver daha tahsili esnasında yumuşar, sonraları mukavemetini büsbütün kaybeder. Halk kanaatkâr, ağırbaşlı vakur ve hürmetkârdır. Münevver açgözlü, laubali, şarlatan, ya saygısız veya dalkavuk olur. Halk umumiyetle dindar ve manevi kıymetlere hala bağlıdır; münevver ise ne dindar ne dinsiz fakat çok iptidai, dar ve çok fena tarzda materyalist olmuştur. Bu mukayeseyi daima münevverin büyük bir ekseriyetinin aleyhinde olmak üzere, istediğiniz kadar uzatabilirsiniz.”

Mümtaz Turhan'ın münevverlere ilişkin anılan olumsuz bakışı, düşünürün iktisadi kalkınma davasının merkezine geniş halk kitlelerini koymasıyla sonuçlanır. Bu kapsamda, Turhan'ın asıl muhatabı ise, genellikle kırsal kesimlerde yaşayan milli manevi değerleri özümsemiş kimselerdir. Dolayısıyla, Turhan, ülkenin iktisadi geleceğini kırsaldan başlayan bir kalkınma hamlesinde arar. Düşünürün sosyoloji yaklaşımının anahtar kavramlarından olan “Mecburi” ve “Serbest” Kültür Değişmesi ayrımı da, bu bağlamda öne çıkar. Bu noktada, şehir kıyasla köy, serbest kültür değişiminin gerçekleştiği coğrafyayı temsil etmesi bakımından önem arz eder. Serbest kültür değişiminin yatağı olan köy, gelenekle uyumlu bir tedrici değişimin adresini ifade eder. Bu açıdan düşünüre göre köy, muhafazakâr modernleşme anlayışının uygulanabileceği elverişli bir laboratuardır (1964; 2016; 2017). Bu noktada, Turhan'ın kırsalda yaşayan halkın kalkınabilmesi için uzman ve teknisyenlerin rehberliğini/öncülüğünü şart koştuğunu vurgulamak gerekir.

Mümtaz Turhan'ın köy coğrafyası ekseninde ileri sürdüğü kalkınma teklifi, iktisadi kalkınmadan öte bir “topyekûn” (muhafazakâr) kalkınma yaklaşımını bünyesinde barındırır. Bu anlayışın temelinde ise, iktisadi, toplumsal ve kültürel alanlarda gerçekleştirilecek bütüncül bir kalkınma anlayışı yatar. Her kırk köyün ayrı bir grupta tasnif edildiği ve her gruba ait merkezi bir köyün bulunduğu bu model, kırk köy arasında kalkınma eksenli bir entegrasyonu hedefler. “Kültür, Sanayi ve Teknik Merkezleri” nin kurulacağı bu köylerde yaşayan halk, maddi-manevi tüm medeniyet unsurlarından azami ölçüde yararlandırılacaktır. Bu kapsamda, örneğin, tarım alanında köylüye üretim sahasında teknik destek sağlanacak; köylünün ihtiyaç duyduğu her türden malzemenin temini için satış mağazaları kurulacaktır. Kültürel alanda, köylünün ihtiyaç duyduğu okul, halk salonu ve kütüphaneler inşa edilecektir. Turhan'ın bu kapsamdaki bir başka teklifi ise, köylerde açılmasını teşvik ettiği “İlahiyat Liseleri” dir (1964: 38-42; 2016: 119-123).

Mümtaz Turhan'ın köy merkezli tasarladığı söz konusu modelin başarıya ulaşması, bahse konu merkezlerde gerekli ve yeterli sayıda uzman istihdamına bağlıdır. Bu kapsamda, eğitim, sağlık, ziraat gibi alanlarda kalifiye mütehassıs istihdamı, kırsaldaki topyekûn kalkınma hedefinin olmazsa olmazıdır. Turhan, bu model ile birlikte, “Türk köylüsünün hakiki mütehassıslarla (alelade münevverlerle değil) mükemmel şekilde işbirliği yapabileceğine” inanmaktadır. Böylece Türk köylüsü, Kurtuluş Savaş'ında gerçekleştirdiği mucizeyi kalkınma savaşında da tekrarlayabilecektir (1964:42-46). Özet olarak, Turhan, bilim/teknik'in rehberliğinde ve uzmanların öncülüğünde bir kalkınma modeli ileri sürer. Bu yaklaşım, hiç şüphesiz pozitivist bir hüviyete sahiptir. Ancak, Turhan'ın “Serbest Kültür Değişmesi” kapsamında teklif ettiği kalkınma yaklaşımının tedrici değişimi esas alan boyutu, söz konusu modelin “muhafazakâr” yönünü ortaya koyar (Demirel, 2012: 232).

Mümtaz Turhan'ın topyekûn kalkınma anlayışı kapsamında yukarıda özetlenen görüşleri, Kemalist uygulamalar ile kimi benzerlikler taşır. Her ne kadar kültürel alandaki Kemalist pratikleri eleştirse de, Turhan'ın teklif ettiği bazı projelerin -muhteva bakımından olmasa da- işlevsel açısından Kemalist muadilleriyle paralellik arz ettiği tespiti yapılabilir. Örneğin, Turhan'ın önerdiği “Halk Salonu” fikri (1964: 41) bir ölçüde Kemalizm'in “Halkevleri” ne karşılık gelir. Yine, Turhan'ın merkezi bir köy ekseninde kırk köyü entegre etmeyi amaçlayan projesi, Bülent Ecevit'in ünlü “Köy-Kent” modeli ile büyük benzerlikler taşır. Bununla birlikte, Turhan'ın yaklaşımındaki bu örneklerin sadece biçim ve kurgu düzeyinde Kemalist pratikler ile benzeştiğini; düşünürün bu kurumlara biçtiği muhafazakâr işlev ve rolün ise, Kemalist tecrübeden oldukça farklı olduğunu vurgulamak gerekir. Bu durumun en açık görüldüğü örnek, Turhan'ın Kemalizm'in “Köy Enstitüsü” modeli karşısında konumlandığı “İlahiyat Liseleri” dir (2016: 123-128).

Mümtaz Turhan'ın çalışmada incelenen görüşleri değerlendirildiğinde, düşünürün muhafazakâr kültür anlayışı ile kapitalist kalkınmacılığı harmanlayan söz konusu modelinin bazı zayıf yönleri sahip olduğu söylenebilir (Turan, 2014: 473). Turhan, kalkınma yaklaşımını geliştirirken iktisadi süreçlerle toplumsal ve siyasal alanlar arasındaki ilişkiye “kısmen” değinir. Kaleme aldığı eserlerde, bu ilişkiye Batı medeniyeti bakımından sınırlı bir biçimde yer veren Turhan, Türk Tarihi açısından ise, bu türden bir değerlendirmeye neredeyse hiç girmez. Ayrıca, Turhan'ın Garplılaşma ülküsüne ancak ilim zihniyetine sahip “uzman” ve “teknisyenler” marifetiyle ulaşılabileceği konusundaki öngörüsü de tam olarak gerçekleşmez. Aradan geçen zaman, Turhan'ın öğrencisi Erol Güngör'ün tespitlerini haklı çıkarır. Buna göre, Türkiye tecrübesinde garplılaşma, sanayileşme gibi ideallerin hayata geçirilmesinin öncüleri “uzman” ve “teknisyenler” olmaz. Zira bu başarı doğrudan muhafazakâr halk kitlelerinin hanesine yazılmalıdır. Söz konusu halk kitleleri, bürokratik-aydın tasallutundan kurtulmak ve daha müreffeh yaşamak adına, özellikle sanayileşme konusunda büyük atılımlara bizzat imza atar (Yılmaz, 2013b: 201).

4. Nurettin Topçu: “Kapitalizmin Aşılması”

Nurettin Topçu, kapitalizme yönelik geliştirdiği oldukça radikal eleştiriler ile sadece Türk muhafazakârlığında değil, aynı zamanda Türk Sağ'ında da eşsiz bir konuma sahip münevver olarak dikkat çeker. Topçu, Türkiye'de “ağır sanayi” ütopyasının en popüler olduğu bir dönemde, marjinal bir çıkışa imza atar. Düşünürüne göre, Türkiye sıkı bir sanayileşme perhizine girmeli ve ağırlıklı olarak “kültürel-moral” değerlere yönelmelidir. Bu öneri, Soğuk Savaş döneminin hâkim ekonomik paradigması olarak öne çıkan “kalkınmacılık” anlayışına bir başkaldırı niteliği taşır. *Sıfır Büyüme* tezlerinin henüz gündemde olmadığı, *Yeşiller Hareketi* veya *Roma Kulübü* gibi oluşumların emarelerine dahi rastlanmadığı bir konjonktürde, Topçu'nun öne sürdüğü fikirler oldukça radikal ve marjinal bir mahiyet arz eder. Bu bağlamda, Topçu'nun görüşleri, “Sol Ortodoksi” nin kapitalizme yönelttiği eleştirileri dahi aşan bir niteliğe sahiptir. Çünkü Topçu'nun radikalizmi, kapitalizm eleştirisinin ötesinde bir “medeniyet reddiyesi” içerir. Bu görüşleriyle Topçu, tarihsel-felsefi açıdan “ilerlemeci” anlayışın tam karşı kutbunda yer alır (Öğün, 2000: 392-393).

Nurettin Topçu'nun bir medeniyet tasavvuru kapsamında ortaya koyduğu görüşlerin temelinde kapsamlı bir “modernite reddiyesi” bulunur. Bu noktada, Türkiye'de bütüncül nitelikte bir modernite eleştirisinin ilk örneğine Topçu'nun eserlerinde rastlandığı söylenebilir (Bora, 2012: 264). Makine gıcırıtlarının sabanın sesini kıstığı ve ahlak ilahilerini boğduğu bir dünya portresi, Topçu'nun modernite ile birlikte bozulan madde/mana dengesini verir (Öğün, 1992: 115). Bu çerçevede Topçu, modernitenin temel bileşenleri olan kapitalizm, sanayileşme, kentleşme gibi olgu ve süreçlere köktenci nitelikte bir eleştiri getirir. Bu noktada, Topçu'nun bir başka mümeyyiz vasfı ise, kullandığı dil ile terminolojidir. Zira Topçu, Batı düşüncesine ait bu olguları yine Batı sosyal bilimlerin geleneğindeki kavramlar üzerinden bir eleştiriye tabi tutar. Bu bakımdan Topçu, “modernliğin *yapma* gücünü, geleneği canlandırma

yönünde kullanmaya çalışan bir *muhafazakâr-devrimci*” olarak nitelendirilebilir (Bora, 2012: 264-265). Muhafazakâr bir düşünür olan Topçu’nun modernleşme olgusunun muhafazakâr yorumunu da reddeden yaklaşımı (Safi, 2007: 173), münevverin düşünce sistematiğini son derece karmaşık kılar. Şükrü Argın, Topçu’nun hem *reaksiyoner*, hem *inkılâpçı* hem de *muhafazakâr* olarak nitelenebilecek ideolojik künyesini şu şekilde açıklar (2013: 467):

“Modernliğe yönelik kökten itirazı ve onun yerine geleneği ihya etme tutkusunu Topçu’yu asıl olarak ‘reaksiyoner’ bir düşünür haline getirir; ihya etmeyi arzuladığı bu ‘gelenek’, tahayyül edilmiş, yani ‘gerçek’ değil ‘ideal’ bir ‘gelenek’, dolayısıyla ‘ütopik’ bir gelecek olduğu ölçüde bu ‘reaksiyonerlik’, ‘devrimci’ ya da ‘inkılâpçı’ bir renge bürünür; ancak, kendi fikir yapısı içindeki bu ‘devrimci’, ‘inkılâpçı’ öge karşısında sergilemiş olduğu ‘ikircikli’ duruş da Topçu’yu muhafazakar bir düşünür kılar.”

Nurettin Topçu’nun kapitalizme yönelttiği en büyük eleştirilerden birisi, kapitalizmin komünizmin ortaya çıkışındaki rolü üzerinedir (Topçu, 2016a). Dolayısıyla, Topçu’daki komünizm karşıtlığı, düşünürün kapitalizm karşıtlığının çok ötesinde bir sağ yoruma tekabül eder. Buna karşın Topçu’nun sağcılığı, bünyesinde “Anadolu Sosyalizmi” ni barındıran oldukça özgün bir politik tutuma karşılık gelir. Topçu’daki Anadolu Sosyalizmi düşüncesi, daha çok felsefi temellere dayanır. Kapitalizm ve komünizm bünyesinde var olan maddeci kökler, düşünürü ruh cephesini harekete geçirmeye sevk eder. Bu noktada, “sipiritüalist kolektivizm” (ruhçu sosyalizm) “materyalist kolektivizm” in bir panzehiri olarak formüle edilir (Topçu, 2016b: 329). Topçu’nun milliyetçiliği, işte bu “ruhçu sosyalist” anlayışı Anadolu coğrafyasına uyarlamayı hedefler. Bu bağlamda Topçu, sosyalizm kavramının onu kirlüten komünistlerin tekelinde bulunmaması gerektiğini vurgular (2016b: 199).

Toplumsal hayat üzerinde iktisadi faktörün etkisini oldukça sınırlı gören Topçu’ya göre, kültür olgusu milletin değişmez özünü yansıtır. İktisadi alan ise, son derece değişkenlik arz eden bir mahiyete sahiptir. Bununla birlikte, düşünürün iktisadi konulara ilişkin getirdiği öneriler, oldukça çarpıcıdır. Topçu’nun düşünce sistematiğinde merkezi bir yer tutan devlet olgusu, iktisadi sahada da kendisini gösterir. Buna göre, bir iktisadi kalkınma aracı olmaktan öte “aşkın” bir siyasal entite olarak devlet, iktisadi alanda piyasaya yön verecek kadar “paternalist” bir işlev ile mücehhez kılınmalıdır. Bu noktada devlet, toplumun ekonomik refahının artması kadar bu refahın bölüşümü konusunda da aktif bir rol üstlenmelidir. Topçu’nun bu bağlamdaki somut teklifi ise, kooperatifçiliğin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasıdır (Öğün, 1992:177-184).

Sabri Ülgener ve Mümtaz Turhan’da olduğu gibi, Nurettin Topçu’da da kültürü iktisat karşısında önceleyen politik-felsefi tutuma rastlanır. Bu kültüralist bakış açısının temelinde ise, “muhafazakâr akıl” yatar. Muhafazakâr akıl, felsefi planda, “kültür” ile “teknik” arasında bir ayrım gözeterek; bu bağlamda, kültüre bir üstünlük tanır. Kültürü ayrıcalıklı bir noktada konumlandıran muhafazakâr ideoloji; bu sayede, özünde güvenilmez olduğunu düşündüğü tekniği de kontrol altına almak ister. Bununla birlikte, “tekniği denetim altına almış olan kültür söylemi, muhafazakârlığın belki en gösterişli, ama içerik itibarıyla de o denli *naive* olan bakışının yansımasıdır”. Zira muhafazakârlığın kültüre yüklediği, “şatafatlı tarihsel ama aslında son derece tarih-ötesi nominalist anlam”, bu kavrama atfedilen aşırı değeri ortaya koyar. Bu nedenle, hayatın maddi cephesinin manevi cephesi üzerinde meydana getirdiği sonuçlar birçok muhafazakâr münevver için şaşırtıcı olmuştur (Öğün, 2013: 579-581).

Nurettin Topçu, ilerleyen yıllarda iktisadi alanda öne sürdüğü fikirlerin gerçekleşemeyeceğinin farkına varır. Bir başka anlatımla, düşünür, Anadolu Türkü’nün “temiz ruhu’nun mekân tuttuğu ‘muhyel ülkeye’ yapılacak bir yolculukla ‘kurtuluşa erişileceği’ yolundaki ümidini yitirir (Argın, 2013: 489). Bu noktada Topçu, muhtemel bir Cihan Harbi’ni bir çıkış kapısı olarak görür: “Her harbin açtığı yeni devir, hayata yeni bir mana getirir, medeniyetin manzarasını değiştirir, eski değer

hükümlerini ortadan kaldırır, insanı hayata bağlayan bağları yeniler, iradelerin gidişine başka bir yön verir” (Topçu, 1973 akt. Ögün, 1992: 185).

5. Sonuç

Çalışmada vurgulandığı üzere, erken dönem Batı muhafazakârlığı bir kenara bırakılırsa, genel olarak muhafazakâr ideoloji, kapitalizm alanındaki görüşlerini bir “ekonomi-politik” düzlem üzerine inşa etmez. Buna göre, kendine has kural ve işleyişi olan ekonomi sahasında “politik olan” ile “iktisadi olan” ı ayırıştırın muhafazakârlık, bu konuyu “teknik” bir mesele olarak algılar. Bu bakımdan, muhafazakâr ideolojide bir zihniyet olarak iktisadın belirleyiciliği ikincil düzeydedir. Bir başka ifadeyle, sol gelenekteki “ekonomik determinizm” in çeşitli biçim ve tonlarına muhafazakârlıkta rastlanmaz. Bu noktada, genel olarak muhafazakârlığın egemen Batı kapitalizmini –kimi zaman belirli rezervler koysa da- onaylayıcı bir politik tutum geliştirdiği söylenebilir. Bu bağlamda, muhafazakârlığın “planlı ekonomi” anlayışının hüküm sürdüğü 1960 ve 1970’li yıllarda “kalkınmacı” anlayışı benimsemesi; buna mukabil, 1980 sonrası dönemde ise, “neo-liberal” iktisadi görüşe meyletmesi, söz konusu onaylayıcı tutumu ortaya koyar.

Türk muhafazakârlığının kapitalizme bakışı da, Batı muhafazakârlığına paralel bir seyir izler. Türk muhafazakârlığı, kapitalizme yönelik kimi eleştiriler getirse de, prensipte, kapitalizm içinde bir iktisadi gelişim çizgisini tercih eder. Bir başka ifadeyle, Türk muhafazakârlığının kapitalizm eleştirisinin sınırları –Nurettin Topçu istisnası hariç- kapitalist ekonomik sisteme alternatif bir model önerisine kadar varmaz. Bu bağlamda kapitalizm, iktisadi geri kalmışlığı aşmak için bir çare olarak görülür. Türk muhafazakârlığının kapitalizmi “araçsallaştıran” bu perspektifi, kapitalizmin komünizm tehdidi karşısında bir “ehven-i şer” olarak görülmesine yol açar.

Türk muhafazakârlığında, Sabri Ülgener, Mümtaz Turhan ve Nurettin Topçu, kapitalizm konusunda “akademik-entelektüel” değeri yüksek çalışmalara imza atan münevverler olarak öne çıkarlar. Anılan münevverler, Türk muhafazakârlığının kapitalizmle olan “imtihani” ndaki farklı halleri temsil eder. Sabri Ülgener, Weberci bir okuma çerçevesinde, Osmanlı-Türk toplumunda kapitalizmin tam anlamıyla neden kök budak salamadığını irdelerken; bir “zihniyet analizi” ortaya koyar. Mümtaz Turhan, zararlı yönlerini teslim etmekle birlikte, kapitalizmi prensipte kabul eden ve onu “makul” hale getirmeye çalışan bir düşünür portresi çizer. Aynı zamanda Turhan, milliyetçi muhafazakârlığa tevarüs eden “Kemalist miras” ın da kavşak noktasında bulunur. Nurettin Topçu ise, net bir tutumla kapitalizmin “aşılması” nı önerir. Bu yaklaşımını felsefi-ahlaki bir temele oturtan Topçu’nun söz konusu çizgisi, onun Türk Sağın’daki “öncesiz-sonrasız” denilebilecek özgün siyasal-düşünsel pozisyonunu ifade eder.

Sabri Ülgener, Mümtaz Turhan ve Nurettin Topçu, kapitalizm olgusunu farklı biçimlerde okusalar da, muhafazakâr ideolojinin “kültüralist” ortak zemininde bir araya gelirler. İktisadın kültür karşısında “tali” düzeyde bir öneme sahip olduğu söz konusu muhafazakâr perspektif, kapitalizm eleştirilerini de genellikle bir kültür ve maneviyat savunusu üzerine inşa eder. Bu bakış açısı ise, Türk muhafazakârlığının kapitalizm tahlillerindeki “kuramsal naiflik” ini ortaya koyar.

Araştırmacının Katkı Oranı (Author’s Contributions)

Bu makale yazarın kendi çabaları ve incelemeleri neticesinde oluşturulmuştur.

This article was created as a result of the author's own efforts and reviews.

Destek (Fundings)

Çalışma, kamusal, özel, ticari nitelikte ya da kar amacı gütmeyen herhangi bir kurumdan destek alınmadan hazırlanmıştır.

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Çatışma Beyanı (Competing interests)

Çalışmanın yazarı, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

The author declares that has no competing interests.

Kaynakça

Argın, Ş. (2013). “Siyasetin Taşra’sından Taşranın Siyasetini Tahayyül Etmek” (Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık Cilt:5 (5.Baskı), ss. 465-489, İletişim Yayınları, 5.Baskı, İstanbul.

Aygün, M. (2013). *Türkiye’de Amerikan Eksenli Muhafazakârlık Mümtaz Turhan ve Batılılaşma Tartışmaları*. (1.Baskı). Doğu Kitabevi, İstanbul.

Beneton, P. (2011). Muhafazakârlık.(Çev. Cüneyt Akalın), İletişim Yayınları, İstanbul.

Bora, T. (2012). *Türk Sağının Üç Hali Milliyetçilik Muhafazakârlık İslamcılık*. (7. Baskı). Birikim Yayınları, İstanbul.

Bora, T. (2017). *Cereyanlar, Türkiye’de Siyasi İdeolojiler*. (3. Baskı). İletişim Yayınları, İstanbul.

Demirel, T. (2012). “Mümtaz Turhan”(Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık Cilt.3, ss. 228-233, İletişim Yayınları, İstanbul.

Divitçioğlu, S. (2015). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*. (1. Baskı). Alfa Basım ve Yayım, İstanbul.

Nisbet, R. (2014). *Muhafazakârlık Düş ve Gerçek*.(Çev. Kudret Bülbül, M.Fatih Serenli), Kadim Yayınları, Ankara.

Öğün, S. S. (1992). *Türkiye’de Cemaatçi Milliyetçilik ve Nurettin Topçu*. (1.Baskı). Dergâh Yayınları, İstanbul.

Öğün, S. S. (2000). *Türk Politik Kültürü*.(1.Baskı). Alfa Basın Yayın Dağıtım, İstanbul.

Öğün, S. S. (2013). “Türk Muhafazakârlığının Kültürel Politik Kökleri”, (Ed. Ahmet Çiğdem),Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık Cilt:5, ss.539-589, İletişim Yayınları, İstanbul.

Ortaköy, S. (2014). “Sabri Ülgener ve Max Weber’de İktisadi Zihniyet”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Özalp, S. (2017). Kalkınma ve Devlet Algısı: Çorum Örneği, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10 (2): 1207-1234.

Safi, İ. (2007). *Türkiye’de Muhafazakâr Siyaset ve Yeni Arayışlar*. (2. Baskı). Lotus Yayınevi, Ankara.

Sayar, A. G. (2006). “Sabri Ülgener’in Eserlerinin Toplu Olarak Yayınlanması Üzerine Düşünceler Önsöz”, İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası. Derin Yayınları, İstanbul.

Sencer, M. (1973). *Osmanlı Toplum Yapısı Azgelişmişliğin Tarihsel Temeli*. (1.Baskı). Yöntem Yayınları, İstanbul.

Serçe, U. (2019). “Türkiye’de Muhafazakâr Modernleşme Anlayışı ve Mümtaz Turhan”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Taşkın, Y. (2013). *Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya*. (2. Baskı). İletişim Yayınları, İstanbul.

Topçu, N. (2016a). *İradenin Davası Devlet ve Demokrasi*.(7.Baskı). Dergâh Yayınları, İstanbul.

- Topçu, N. (2016b). *Ahlak Nizamı* .(9. Baskı). Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Turan, Ö. (2014). “Kudretli Devlet, Manevi Kalkınma, Ağır Sanayi: Türk Sağı ve Kalkınma”, (Ed. İnci Ozan Kerestecioğlu, Güven Gürkan Öztan),Türk Sağı Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri, (2.Baskı). ss.459-509, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Turhan, M. (1964).*Toprak Reformu ve Köy Kalkınması*.(1.Baskı). Bedir Yayınevi, İstanbul.
- Turhan, M. (1965). *Atatürk İlkeleri ve Kalkınma, Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*. (1.Baskı). Şehir Matbaası, İstanbul.
- Turhan, M. (2016). *Garphlaşmanın Neresindeyiz?*. (2.Baskı). Altınordu Yayınevi, Ankara.
- Turhan, M. (2017).*Kültür Değişmeleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*. (3. Baskı). Altınordu Yayınevi, Ankara.
- Turner, B. S. (1991). *Max Weber ve İslam, Eleştirel Bir Yaklaşım*. (1.Baskı). Vadi Yayınları, Ankara.
- Ülgener, F. S. (2006). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. Derin Yayınları, İstanbul.
- Ülgener, F. S. (2019). Sabri F. Ülgener-Biyografya, 08.05.2019,<http://www.biyografya.com/biyografi/11318>,
- Vural, M. (2011). *Siyaset Felsefesi Açısından Muhafazakârlık*. (3.Baskı).Elis Yayınları, Ankara.
- Yılmaz, F. (2009). “Türk Sağı ve Ekonomi Fikri”, (Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Dönemler ve Zihniyetler Cilt 9, (1.Baskı). ss.474-495, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yılmaz, M. (2013a). “Sabri Fehmi Ülgener”, (Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık, Cilt:5, (5. Baskı).ss.490-508, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yılmaz, M. (2013b). “Mümtaz Turhan”,(Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık, Cilt:5, (5. Baskı). ss.192-201, İletişim Yayınları, İstanbul.